

Ο ΒΙΚΤΩΡ ΟΥΓΚΩ ΚΑΙ Ο ΕΝΖΟΛΟΡΑΣ¹

Τον Σεπτέμβριο του 1870, με την πτώση του Ναπολέοντα του Τρίτου, του «Μικρού», όπως περιφρονητικά τον αποκαλούσε ο Ουγκώ, λήγει και η δεκαεπινιάχρονη εξορία του ποιητή. Την επόμενη της ανακήρυξης της αβασίλευτης Δημοκρατίας (République) στη Γαλλία, 5 Σεπτεμβρίου 1870, ο Ουγκώ επιστρέφει στην γαλλική πρωτεύουσα και γίνεται δεκτός με ενθουσιασμό από τον παρισινό λαό. Μόλις λίγες μέρες αργότερα, στις 13 Σεπτεμβρίου 1870, σημειώνει στο ημερολόγιό του: «Είδα τον Ενζολορά». Στις 18 Σεπτεμβρίου, σημειώνει και πάλι: «Είδα τον Ενζολορά (μία ώρα με το αμάξι)»².

Το όνομα αυτό, ως γνωστόν, ανήκει σ' ένα ήρωα του μυθιστορήματός του *Οι Άθλιοι*. Ποιό είναι όμως το μυστηριώδες πρόσωπο που φέρει το ίδιο όνομα και που ο συγγραφέας σπεύδει να συναντήσει αμέσως μετά την επιστροφή στην πατρίδα του;

Ένα μεταγενέστερο σημείωμα, γραμμένο ένα και πλέον χρόνο αργότερα, στις 17 Δεκεμβρίου 1871, μας δια φωτίζει:

«Η Λουίζ Μισέλ εμφανίστηκε στο Στρατοδικείο υπό την προεδρία του στρατηγού Δελαπόρτα και καταδικάστηκε σε εξορία σ' ένα οχυρωμένο φρούριο. Ήταν ατρόμητη. Αυτή ήταν που υπέγραφε Ενζολοράς»³.

Ο Ενζολοράς, επομένως, με τον οποίο συχνά συναντιόταν ο Ουγκώ, ήταν μία γυναίκα: πρόκειται για την Λουίζ Μισέλ, τη θρυλική λαϊκή ηρώίδα που πρωτοστάτησε στο γαλλικό εργατικό κίνημα από το 1870 μέχρι το θάνατό της, το 1905.

Την στιγμή εκείνη, βέβαια, δεν ήταν άγνωστο το ψευδώνυμο αυτό, αφού η

1. Η παρούσα μελέτη ανακοινώθηκε στο ελληνο-γαλλικό Συμπόσιο με τίτλο: «Βίκτωρ Ουγκώ, μια παγκόσμια φωνή στην αυγή του 21^{ου} αιώνα. Η ακτινοβολία του στην Ελλάδα» που οργανώθηκε από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, το Τμήμα Γαλλικής Φιλολογίας και το Γαλλικό Ινστιτούτο, στις 21-23 Νοεμβρίου 2002. Είναι υπό δημοσίευση στη γαλλική γλώσσα στα πρακτικά του Συμποσίου.

2. Bl. Victor Hugo, *Choses vues*. 1870-1885, εκδ. Hubert juin, Paris, Gallimard, folio, 1972, σσ. 87,88.

3. *Ο.π.*, σ.251.

Λ. Μισέλ υπέγραφε έτσι όχι μόνο τις επιστολές της προς τον Ουγκώ, αλλά και δημοσιεύματά της στον τύπο και αφίσες⁴. Τι λοιπόν ωθεί τον συγγραφέα, εκείνη την ημέρα, να τονίσει ότι αυτή είναι που υπέγραφε *Ενζολοράς*; Το ερώτημα δι-ατυπώνει η εκδότρια της Αλληλογραφίας της Λ. Μισέλ με τον Ουγκώ, Ξαβιέρ Γκωτιέ, και υποθέτει πως αυτό οφείλεται ενδεχομένως σε κάποια «αφηρημάδα» του ποιητή⁵. Θεωρούμε, αντίθετα, πως ο Ουγκώ το σημειώνει σε εκδήλωση θαυμασμού, γιατί η ταύτιση της Λ. Μισέλ με τον Ενζολορά δικαιώθηκε χάρη στην αγέρωχη στάση της μπροστά στους στρατοδικείς. Εξάλλου, την ίδια εκείνη ημέρα, της αφιερώνει ένα ποίημα με τον εύγλωττο τίτλο «*viro major*»: πιο μεγάλη, ανώτερη από άνδρα.

Η παρούσα έρευνα εστιάζεται σε δύο σημεία: α) για ποιο λόγο η Λουίζ Μισέλ επέλεξε να ταυτιστεί με το συγκεκριμένο ανδρικό πρότυπο των *Αθλίων*, και β) τι συνδέει την Λουίζ Μισέλ-Ενζολορά με τον συγγραφέα του μυθιστορη-ματος.

Α. Ας δούμε πρώτα ποιος είναι ο μυθιστορηματικός Ενζολοράς.

Το πρόσωπο αυτό καταλαμβάνει σημαντικό μέρος του μυθιστορηματος. Πρωτοεμφανίζεται στο τέταρτο βιβλίο του τρίτου μέρους και η δράση του εκτεί-νεται ως το δεύτερο βιβλίο του πέμπτου μέρους (680 σελίδες στην έκδοση της *Pléiade*)⁶. Η ιστορία του αρχίζει με ένα κεφάλαιο που έχει τον τίτλο: *Les amis de l'A.B.C.* (Οι φίλοι του Αλφαβήτου). Πρόκειται για μια μυστική επαναστα-τική οργάνωση που δρα στο Παρίσι στις αρχές της Ιουλιανής Μοναρχίας, γύρω στα 1830. Η οργάνωση αυτή επιφανειακά ασχολείται με τον αλφαριθμητικό του λαού. Κάτω όμως από τα αρχικά Α.Β.С. κρυβόταν η λέξη *abaisse*, που σημαίνει υποβιβασμένος, ταπεινωμένος. Μυστικά, λοιπόν, η οργάνωση λεγόταν «Οι φίλοι του ταπεινωμένου» και ο ταπεινωμένος ήταν ο λαός.

Ανάμεσα στα μέλη της οργάνωσης, καμιά δεκαριά, ο συγγραφέας διακρίνει δύο: τον Ενζολορά και τον Κομπεφέρ, και μέσω αυτών αναλύει δύο διαφορετικές αντιλήψεις για την Επανάσταση.

Ο Ενζολοράς, φανατικός της Δημοκρατίας, θαυμαστής του Ζαν-Ζακ Ρου-σώ, είναι ένας νέος Γράγκος ή ένας νέος Σαιν-Ζύστ. Ο Κομπεφέρ είναι ο θεω-ρητικός της προόδου, ο οπαδός της επιστήμης. Αυτός εκπροσωπεί τη φιλοσοφία

4. Εξάλλου, ο ίδιος άλλοτε την αποκαλεί Λουίζ Μισέλ, άλλοτε Ενζολορά: βλ. ό.π., σημειώσεις του της 3/10/1870 (σ.92), 1/12/1870 (σ. 116), 2/12/1870 (σ.117) και 4/7/1871 (σ. 195), όπου την αποκαλεί «αυτή η ευγενής και λαμπρή Λουίζ Μισέλ».

5. Βλ. Louise Michel, *Je vous écris de ma nuit. Correspondance générale 1850-1904*, établie et présentée par Xavière Gauthier, Paris, Les éditions de Paris, 1999, σ. 75, σημ. 9.

6. Βλ. V. Hugo, *Les Misérables*, Bibliothèque de la Pléiade, N.R.F., Gallimard, Paris 1951, σσ.661-1295. Τα παραθέματα της παρούσας μελέτης παραπέμπουν σ' αυτή την έκδοση.

της Επανάστασης, ενώ ο Ενζολοράς τη λογική της Επανάστασης. Ο ένας προσομοιάζει στον Κοντόρσέ και ο άλλος στο Ροβεσπιέρρο⁷. Μαθητής του Φουριέ και του Σαιν-Σιμόν, ο Κομπεφέρ επεδίωκε την Επανάσταση, αλλά και τον πολιτισμό. Επανάσταση μέχρις εσχάτων, απαντούσε ο Ενζολοράς. Επιγραμματικά, κατά τον συγγραφέα: ο Ενζολοράς ήταν αρχηγός, ο Κομπεφέρ ήταν οδηγός. Με τον πρώτο θα ήθελε κανείς να πολεμήσει, με τον δεύτερο να προχωρήσει.

Τι το κοινό είχαν οι δύο αυτοί νέοι, καθώς και τα υπόλοιπα μέλη της οργάνωσης, που ήταν διαφόρων κοινωνικών προελεύσεων και ιδεολογικών τάσεων;

«Όλοι αυτοί οι νέοι άνθρωποι», εξηγεί ο συγγραφέας, «τόσο διαφορετικοί κατά τα άλλα, είχαν την ίδια θρησκεία: την Πρόοδο. Όλοι ήταν απεύθειες παιδιά της Γαλλικής Επανάστασης»⁸.

Ολόκληρη αυτή η ομάδα θα ξεκληριστεί στην εξέγερση της 5^{ης} Ιουνίου 1832, πραγματικό ιστορικό γεγονός, που διαδραματίστηκε με αφορμή την κηδεία του στρατηγού Λαμάρκ. Σε μία σύγκρουση με τα κυβερνητικά στρατεύματα, ο Ενζολοράς εμφανίζεται ατρόμητος μαχητής της ελευθερίας. Πρώτος με το όπλο του στα πιο επικίνδυνα σημεία της σύρραξης, αψηφώντας το θάνατο, άτρωτος, σχεδόν υπεράνθρωπος, «κυριαρχούσε στο οδόφραγμα με τη στάση ενός νέου Σπαρτιάτη».

Ο συγγραφέας στέκεται ιδιαίτερα στο τέλος του Ενζολορά και περιγράφει τον αγέρωχο τρόπο με τον οποίο ατενίζει κατάματα τους δημίους του, προκαλώντας τους να τον τουφεκίσουν. Ένας τέτοιος ήρωας δεν θα μπορούσε να σωριαστεί καταγής: ακόμη και μετά από οκτώ σφαίρες που δέχτηκε κατάστηθα παρέμεινε όρθιος, ακουμπισμένος στον τοίχο, λες και οι σφαίρες τον κάρφωσαν εκεί.

Μια σύγκριση της σελίδας αυτής των *Αθλίων* για το τέλος του Ενζολορά και των περιγραφών για τη στάση της Λουίζ Μισέλ, τόσο κατά την διάρκεια της Κομμούνας όσο και μπροστά στους στρατοδίκες, επιβεβαιώνει την υπόθεση πως γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο σημείωνε ο Ουγκώ την ημέρα της καταδίκης της: «αυτή ήταν που υπέγραφε *Ενζολοράς*».

Είναι αλήθεια πως η Λουίζ Μισέλ ταυτίστηκε με τον Ενζολορά αμέσως μόλις διάβασε τους *Αθλίους*, όταν κυκλοφόρησαν, το 1862, όπως μαρτυρεί η αλληλογραφία της. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1862 απευθύνει στον Ουγκώ δύο έμμετρες ποιητικές συνθέσεις εμπνευσμένες από το μυθιστόρημα που το αποκαλεί «Ευαγγέλιο των Εθνών», «βιβλίο γεμάτο από λάμψεις, ακτίνες και φλόγες», που «δόνησε τις ψυχές»⁹. Τη μία τη στέλνει στο Γκερνεζέ, στην κατοικία του,

7. Βλ. V. Hugo, *Les Misérables*, σ.665.

8. V. Hugo, *Les Misérables*, σ. 671.

9. Βλ. Louise Michel, *Je vous écris de ma nuit*, ό.π., 1999, σ. 63: «c'est ainsi que son livre a fait trembler nos âmes / c'est l'évangile auguste ouvert aux nations, Livre plein de

και την άλλη στις Βρυξέλλες, όπου είχε μεταβεί για να παρευρεθεί σε Συμπόσιο που οργανώθηκε εκεί προς τιμήν του από τον εκδότη των *Αθλίων*. Και τα δύο αυτά ποιήματα υπογράφονται με το όνομα του ουγκολικού ήρωα και μάλιστα με ελληνικούς χαρακτήρες: *Ενχολράς*. Οι στίχοι της φανερώουν τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε το βιβλίο στην αφύπνιση της επαναστατικής της συνείδησης, γιατί ήλθε στην κατάλληλη στιγμή: κατά την τελευταία δεκαετία της Β' Αυτοκρατορίας (1860-1870), το λαϊκό επαναστατικό κίνημα είχε αρχίσει και πάλι να δυναμώνει¹⁰.

Μέχρι τότε, η Λ. Μισέλ είχε ζήσει ως μια δασκάλα, αντίθετη βέβαια προς το καθεστώς, αλλά που περιοριζόταν να ανακουφίζει φιλανθρωπικά τις άπορες τάξεις, καλή χριστιανή, «άγγελος της αυταπάρνης και της ελπίδας»¹¹, όπως την αποκαλούσαν. Η προσχώρησή της στην επαναστατική πράξη, κατά την δεκαετία του 1860, συμβολίζεται ακριβώς με την ταύτισή της με τον Ενζολορά. Έκτοτε θα χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο αυτό στις επιστολές της προς τον Ουγκώ, συχνά όμως και δημοσιεύματά της στον τύπο της εποχής φέρουν τη διπλή υπογραφή: Λουίζ Μισέλ-Ενζολοράς ή σκέτο Ενζολοράς¹².

Εύλογα τίθεται τώρα το ερώτημα: Γιατί άραγε η Λουίζ Μισέλ επέλεξε να ταυτισθεί με ένα ανδρικό ηρωικό πρότυπο; Για τον απλούστατο λόγο ότι μέσα στους *Αθλίους* δεν εμφανίζεται καμιά γυναικεία επαναστατική φυσιογνωμία. Οι γυναίκες βρίσκονται πάντα σε δεύτερο πλάνο ως προς τα δημόσια πράγματα και λειτουργούν κυρίως κινούμενες από έρωτα για κάποιον από τους ήρωες. Αυτό αντικατοπτρίζει βέβαια την ιστορική πραγματικότητα της εποχής και όχι την ιδεολογία του συγγραφέα.

clartés, de rayons et de flammes, /si bien qu'on se confond en adorations,...». Παρίσι 12 Σεπτεμβρίου 1862, υπογραφή Ενχολράς.

10. Σημειώνει στα Απομνημονεύματά της: «Ο φανατισμός κατέβηκε από το όνειρο στην πραγματικότητα· η ζωή μου, στο ρυθμό των συγκρούσεων, δρομολογήθηκε μέσα στις *Μασαλιώτιδες* του τέλους της Αυτοκρατορίας. {...} Ο Φερέ μου έλεγε ότι ήμουν θεησκόληπτη με την Επανάσταση. Ήταν αλήθεια! Όλοι δεν είμαστε φανατικοί της Επανάστασης;», (παράγεται από την *Ξαβιέρ Γκωτιέ*, in Louise Michel, *Je vous écris de ma nuit*, σ.37).

11. Είναι οι εκφράσεις που χρησιμοποιεί η Αντέλ Εσκιρς σε μια επιστολή της του 1861. Σε κάποια στιγμή σκέφτηκε μάλιστα να κλειστεί σε μοναστήρι, όπως μαρτυρεί η αλληλογραφία της με τον Πρύτανη της περιφερειακής Ακαδημίας, Μ. Φαγιέ, και τη γυναίκα του (Louise Michel, *Je vous écris de ma nuit*, σ. 57 επ.).

12. Κατά τον βιογράφο της, *Ξαβιέρ ντε λα Τουρνιέρ*, επαναστάτρια έγινε μετά τη γνωριμία της με τον Θεόφιλο Φερρέ και κυρίως από τον έρωτα που της ενέπνευσε (βλ. Xavier de La Fournière, *Louise Michel, matricule 2182*, Paris, Perrin, 1986, σ. 47). Νομίζουμε, αντίθετα, ότι αγάπησε τον Φερρέ εξαιτίας της ομοιότητάς του με τον Ενζολορά. Πράγματι ο αγαπημένος της ήταν μεγάλος θαυμαστής των πιο ακραίων ηρώων της Γαλλικής Επανάστασης, όπως ο Εμπέρ και ο Γράγχος Μπαμπέφ. Αντιμετώπιζε τον κίνδυνο τόσο μέσα στη φωτιά των διαδηλώσεων όσο και μπροστά στα δικαστήρια με καταπληκτική γενναϊότητα· αποτελεί και ο ίδιος την ενσάρκωση ενός από τους ήρωες των *Αθλίων*.

Η Λουίζ Μισέλ είναι η πρώτη γυναίκα που θα πολεμήσει σαν άντρας με το όπλο στο χέρι, στα οδοφράγματα της Κομμούνας του Παρισιού του 1871¹³, που θα ατενίσει αγέρωχα τους στρατοδίκες, θα επωμισθεί όλα τα εγκλήματα της Κομμούνας, απαλλάσσοντας τις συγκατηγορούμενες και τους συγκατηγορούμενους από κάθε ευθύνη, που θα ζητήσει η ίδια, κατά την απολογία της, την εσχάτη των ποινών, την καταδίκη της σε θάνατο, προκαλώντας μάλιστα τους δικαστές της: «Αν δεν είσθε άνδρες, να με εκτελέσετε στο Σατορύ μαζί με τους συντρόφους μου»¹⁴, τους λέει. Και όταν αργότερα θα φθάσει εξόριστη στη Νέα Καληδονία, θα απορρίψει με έντονη διαμαρτυρία ηπιότερες συνθήκες κράτησης από τους συντρόφους της. «Δεν καταλαβαίνω, έλεγε, γιατί θεωρείται δεδομένο πως μια γυναίκα έχει οπωσδήποτε λιγότερη αντοχή από έναν άνδρα»¹⁵.

Β. Ας έλθουμε τώρα στο δεύτερο μέρος αυτής της μελέτης. Τί είναι αυτό που συνδέει την επαναστάτρια της Κομμούνας Λουίζ Μισέλ με το μεγάλο ποιητή και αγωνιστή της προόδου και της ειρήνης Βίκτορα Ουγκώ.

Η Λουίζ Μισέλ, νόθα κόρη ενός αριστοκράτη και της υπηρέτριάς του, γεννήθηκε το 1830 και έζησε, παρά ταύτα, ευτυχισμένα παιδικά χρόνια στον πύργο του παππού της, του οποίου έφερε και το όνομα: Ντεμαΐς. Σε ηλικία είκοσι ετών εκδιώχτηκε από τους κληρονόμους και της απαγορεύτηκε να κάνει χρήση του οικογενειακού ονόματος. Έτσι είναι γνωστή με το επώνυμο της μητέρας της Μισέλ.

Ήδη από τα δεκαπέντε της χρόνια ήταν λάτρης του Ουγκώ. Παιδούλα ακόμη συνήθιζε στα παιχνίδια της με έναν εξάδελφό της να υποδύεται τους κεντρικούς ήρωες του *Ερνάνη* και του *Ρονί Μπλάς*.

Η πρώτη γραπτή επικοινωνία της με τον Ουγκώ, όπως μαρτυρεί η πρόσφατα δημοσιευμένη αλληλογραφία της, έγινε το 1850. Εκείνος, ώριμος άντρας τότε, σαράντα οκτώ ετών, αναγνωρισμένος ποιητής, ακαδημαϊκός, εκλεγμένος εκπρόσωπος του λαού, βρίσκεται στην κρίσιμη στιγμή της ιδεολογικής του μεταστροφής: εγκαταλείπει τη φιλοβασιλική του στάση και τη συντηρητική παράταξη και προσχωρεί ανεπιφύλακτα στα δημοκρατικά ιδεώδη.

Εκείνη, νεαρή επαρχιωτοπούλα, που ονειρεύεται να σταδιοδρομήσει ως ποιήτρια. Με την αφέλεια και την ορμή των είκοσι χρόνων της τολμά να απευθυνθεί στον *Ολύμπιο*¹⁶ όπως τον αποκαλεί, του στέλνει τα πρωτόλεια ποιήματά της,

13. Πρβλ. Xavière Gauthier in Louise Michel, *Je vous écris de ma nuit*, σ. 71.

14. Xavier de La Fournière, *ό.π.*, σ. 107.

15. Bl. Louise Michel, *La Commune. Histoire et souvenirs*, Paris, La Découverte, 1999, σ. 9 passim.

16. Πρόκειται για τον τίτλο ενός ποιήματος («Tristesse d' Olympiou») της συλλογής *Ακτίνες και Σκιές* (*Les Rayons et les Ombres*) δημοσιευμένης το 1840.

του εκμυστηρεύεται τις προσωπικές της περιπέτειες, του ζητάει μάλιστα να της δημοσιεύσει ένα θεατρικό της πόνημα, αλλά με ανδρικό ψευδώνυμο φυσικά γιατί, όπως του γράφει: «εάν δεν γνώριζαν πως είναι από γυναίκα, ίσως οι ιδέες που βρίσκονται σε αυτό θα μπορούσαν να εντυπωσιάσουν».

Την εποχή εκείνη η Λουίζ Μισέλ είναι ακόμη μια «καθώς πρέπει κόρη», θρησκευόμενη, αφού σκέπτεται να κλειστεί σε μοναστήρι¹⁷, και φιλοβασιλική, αφού συνθέτει αμέτρητους στίχους προς τιμή του Ερρίκου του 5^{ου} και ζητάει από τον Ουγκώ, επικαλούμενη τη μεγαλοψυχία του, να μεσολαβήσει για να επιστρέψουν στη Γαλλία οι εξόριστοι Βουρβωνοί¹⁸.

Ο Ουγκώ, με αξιοθαύμαστη υπομονή, διαβάξει τις μακροσκελείς και δυσανάγνωστες επιστολές της νεαρής θαυμάστριάς, γραμμένες με μικροσκοπικά γράμματα, χωρίς σημεία στίξης, χωρίς κεφαλαία, και της απαντάει πάντοτε, όπως μας διαβεβαιώνει η ίδια στα απομνημονεύματά της, εμπυχνώνοντάς την να συνεχίσει τις προσπάθειές της.

Η πρώτη τους συνάντηση γίνεται στο Παρίσι, το φθινόπωρο του 1851, λίγο πριν την αναχώρηση του Ουγκώ για την εξορία. Για αυτή τη συνάντηση, καθώς και για εκείνες που θα γίνουν δεκαεννέα χρόνια αργότερα, με την επιστροφή του εξόριστου ποιητή στην πατρίδα του, δεν διαθέτουμε καμμία λεπτομέρεια, ούτε από την ίδια ούτε από τον Ουγκώ. Έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις από πρόσφατους ερευνητές, οι οποίες δεν έχουν θέση στην παρούσα εργασία¹⁹.

Στο ενδιάμεσο διάστημα (1851-1870) σίγουρα η Λουίζ Μισέλ παρακολουθούσε με αδιάπτωτο ενδιαφέρον τη δράση του Ουγκώ. Όσον αφορά όμως την επικοινωνία τους δεν διαθέτουμε τούτη τη στιγμή παρά μόνον τα δύο έμμετρα κείμενα που του απηύθυνε το 1862 μετά την ανάγνωση των *Αθλίων*, τα οποία αναφέραμε παραπάνω. Όταν θα ξανασυναντηθούν, το 1870, η Λουίζ Μισέλ, έχει υποστεί πλήρη ιδεολογική μεταστροφή: έχει εγκαταλείψει τη θρησκευτική της πίστη και τα φιλοβασιλικά της αισθήματα, καθώς και τις όποιες υποχωρήσεις στις κοινωνικές συμβάσεις και έχει στρατευθεί στο επαναστατικό κίνημα.

Η πρώτη της εμφάνιση στα οδοφράγματα τοποθετείται στην εξέγερση της 12^{ης} Ιανουαρίου 1870 που εκδηλώθηκε κατά την κηδεία του νεαρού δημοσιογράφου Βίκτορος Νουάρ, δολοφονημένου από τον πρίγκηπα Πέτρο Βοναπάρτη.

17. Βλ. επιστολές της στον Πρύτανη Φαγιέ και στον Νομάρχη της Οτ – Μάρν, Louise Michel, *Je vous écris de ma nuit*, σσ. 57 επ.

18. Σε μια επιστολή στην ξαδέλφη της πληροφορεί ότι έχει «ένα τεράστιο τετράδιο με επαναστατικά (sic) τραγούδια προς τιμήν του Ερρίκου του 5^{ου}» (*Je vous écris de ma nuit*, σ. 55).

19. Φαίνεται ότι από την πρώτη αυτή συνάντηση η Λουίζ Μισέλ απέκτησε ένα παιδί το οποίο ονόμασε Βικτωρία. Η υπόθεση αυτή δεν έχει όμως απόλυτα επιβεβαιωθεί, βλ. Yves Murie, Victorine. *Le grand secret de Louise Michel. Victor et Louise Michel un amour de 30 ans*, αυτοέκδοση, Παρίσι 2002.

Εκεί εκτυλίχθηκαν σκηνές παρόμοιες με εκείνες που περιγράφει ο Ουγκώ κατά την κηδεία του στρατηγού Λαμάρκ, στις 5 Ιουνίου 1832. Η περιγραφή που μας άφησε η Λουίζ Μισέλ στα απομνημονεύματά της είναι το ζωντάνεμα μιας σελίδας των *Αθλίων*. Οι επαναστάτες των τελευταίων χρόνων της ναπολεόντειας αυτοκρατορίας είναι, κατ' αυτήν, βγαλμένοι με σάρκα και οστά από αυτό το μυθιστόρημα.

Αλλά και μετά την ανακήρυξη της Δημοκρατίας (στις 4 Σεπτεμβρίου 1870) η Louise Michel δεν συμφιλιώθηκε με το νέο καθεστώς. Αντίθετα, ανέπτυξε ευθύς εξ αρχής αντικυβερνητική δράση, την οποία με αμείωτο ενδιαφέρον παρακολουθούσε ο Ουγκώ. Στις 3 Οκτωβρίου 1870 σημειώνει: «Μια μεγάλη αφίσα αναγγέλλει λαϊκά μαθήματα για τις γυναίκες από την κυρία Ενζολορά». Την 1^η Δεκεμβρίου συλλαμβάνεται και φυλακίζεται: «Θα πράξω ό, τι χρειάζεται για να ελευθερωθεί» σημειώνει ο Ουγκώ.

Και την επομένη, 2 Δεκεμβρίου: «Η Δεσποινίς Λουίζ Μισέλ αποφυλακίστηκε. Ήλθε να με ευχαριστήσει»²⁰.

Κατά την περίοδο αυτή ο θαυμασμός της για τον Ουγκώ είναι απεριόριστος. Αναγνωρίζει ότι είναι πνευματικό του τέκνο, τον προσφωνεί «Αγαπημένε Δάσκαλε», τον βλέπει σα θεό της: «Μη πιστεύοντας ούτε σε διάβολο ούτε σε θεό», του γράφει, «πιστεύω σε σένα». Αποτελεί γι' αυτήν το μόνο σημείο στήριξης: «Αντίο, εσύ που φαίνεσαι τόσο πιο μεγάλος, όσο περισσότερο βλέπω τους άλλους να πέφτουν γύρω μας»²¹.

Έρχεται κατόπιν το μεγάλο ιστορικό γεγονός της Κομμούνας που θα διαρκέσει λίγο περισσότερο από δύο μήνες, από τις 18 Μαρτίου ως τις 28 Μαΐου 1871. Στο διάστημα αυτό ο Ουγκώ, έχοντας διαφωνήσει με την κυβέρνηση, ζει και πάλι αυτοεξόριστος στις Βρυξέλλες²². Από και παρακολουθεί μέρα με τη μέρα την εμφύλια σύρραξη που σπαράζει το Παρίσι κάτω από τα βλέμματα των Πρώσων που το πολιορκούν. Παρεμβαίνει, όπως πάντα, με το όπλο που διαθέτει, την ποίηση: «Μια κραυγή» εναντίον του πολέμου· «Όχι αντίποινα» εναντίον της καταστολής· «Τα δύο τρόπαια» εναντίον της κατάρριψης της κολόνας του Βαντόμ, και πολλά άλλα²³.

Διαμαρτύρεται για την άρνηση της βελγικής κυβέρνησης να παραχωρήσει πολιτικό άσυλο στους ηττημένους της Κομμούνας, τους δέχεται στο σπίτι του. Και τέλος, πετροβολημένος από έξαλλους φιλοκαθεστωτικούς, αποπέμπεται από

20. V. Hugo, *Choses vues*, σσ. 116, 117.

21. Louise Michel, *Je vous écris de ma nuit*, σ. 77.

22. Ο Ουγκώ είχε υποβάλει την παραίτησή του από την Εθνοσυνέλευση, στις 8 Μαρτίου 1871. Μετά την κηδεία του γιού του Καρόλου, στις 18 Μαρτίου, ημέρα που ξέσπασε η παρισινή εξέγερση, εγκατέλειψε το Παρίσι για να μεταβεί στις Βρυξέλλες.

23. Βλ. V. Hugo, *L' année terrible in Oeuvres complètes*, t. III, Bibliothèque de La Pléiade, Paris, Gallimard, 1974, σσ. 381, 383, 391.

τη βελγική κυβέρνηση, καταφεύγει στο Λουξεμβούργο και στις 25 Σεπτεμβρίου 1871 επιστρέφει και πάλι στο Παρίσι.

Στο μεταξύ, η λευκή τρομοκρατία, όπως την ονομάζει ο ίδιος, μάλιστα στη γαλλική πρωτεύουσα. Μετά τις επί τόπου ομαδικές εκτελέσεις των Κομμουνάρων έχουν αρχίσει οι καταδικές στα στρατοδικεία. Ο Ουγκώ παρακολουθεί στενά τη φυλάκιση και τη δίκη της Λουίζ Μισέλ.

Στις 27 Σεπτεμβρίου γράφει στο σημειωματάριό του: «Σήμερα το πρωί, βγαίνω και βλέπω σε ένα χαρτοπωλείο μια φωτογραφία της Λουίζ Μισέλ με αυτά τα λόγια: Καταδικάστηκε σε θάνατο. Είναι δυνατόν; Αυτή τη στιγμή είναι ικανοί για όλα. Αγόρασα αυτό το πορτραίτο που είναι τρομερό»²⁴.

Αλληλογραφεί μαζί της στις φυλακές των Βερσαλλιών και του Αράς, όπου κρατείται, συναντιέται με το συνήγορό της, κάνει διαβήματα, χωρίς όμως αποτέλεσμα, για να σώσει από την εκτέλεση τον αγαπημένο της σύντροφο Θεόφιλο Φερέ. Αμέσως μετά την καταδίκη της συζητάει με το Γαμβέττα για την «υπέροχη στάση της στο Δικαστήριο» και ξεκινάει – χωρίς τη συμπαράστασή του – ενέργειες για τη χορήγηση αμνηστίας²⁵.

Στη συνέχεια η Λουίζ Μισέλ αλληλογραφεί με τον Ουγκώ από τη φυλακή της Ομπερίβ, όπου παρέμεινε ως το τέλος του 1873, και τον αποτρέπει ευγενικά από ενέργειες που αποσκοπούσαν να ελαφρώσουν την ποινή της²⁶.

Κατόπιν, από τη Νέα Καλιδονία, όπου θα ζήσει εξόριστη ως το 1880, εξακολουθεί να γράφει στον αγαπημένο της Δάσκαλο, να του μιλάει για ποίηση και επανάσταση, που στο μυαλό της, όπως και στο δικό του, ήταν δύο έννοιες α ξεχωρίστες. Του αφιερώνει το ποίημά της «Οι ωκεανίδες» και χαράζει πάνω σε ένα μαύρο βράχο που τον δέρνει ο ωκεανός τους στίχους του και το όνομά του²⁷.

Τον Ιούλιο του 1880, μετά από άοκνες πολύχρονες προσπάθειες του Ουγκώ,

24. Βλ. V. Hugo, *Choses vues*, σ. 234. Δεν είναι η πρώτη φορά που κυκλοφορεί το νέο της εκτέλεσης της Λ. Μισέλ. Στις 4 Ιουλίου 1871, ενώ βρισκόταν στις Βρυξέλλες, η υπηρέτριά του τον πληροφορούσε για το θάνατο της φίλης του· σημειώνει στο σημειωματάριό του: «Αυτή (η υπηρέτρια) μου αναγγέλλει πως εκείνη η ευγενής και ατρόμητη Λουίζ Μισέλ εκτελέστηκε» (αυτόθι, σ. 195).

25. Ο Ουγκώ αγωνίστηκε επίμονα για την χορήγηση της αμνηστίας. Ήδη το 1873, σημείωνε: «Εάν το όνομά μου σημαίνει κάτι, σημαίνει αμνηστία»: το αναφέρει η Γκιωτίε στο Louise Michel, *Je vous écris de ma nuit*, σ. 224.

26. Η Λ. Μισέλ κατήγγελε δημοσίως και με αγανάκτηση κάθε κίνηση, από οπούδήποτε και αν προερχόταν, που αποσκοπούσε να ελαφρώσει την ποινή της, ιδίως θεωρούσε ότι τέτοιες ενέργειες την εξέθεταν στο επαναστατικό κίνημα. Εννοούσε να έχει ακριβώς την ίδια μεταχείριση με όλους τους άλλους συντρόφους της.

27. «Il est un noir rocher près des flots monotones/Là j'ai gravé ton nom pour les bruyants cyclones» (Υπάρχει ένας μαύρος βράχος δίπλα στα μονότονα κύματα/ εκεί χάραξα το όνομά σου για τους θορυβώδεις κυκλώνες): L. Michel, *Je vous écris de ma nuit*, σ. 237 και υποσημείωση 59· πρβλ. επίσης επιστολή της 31 Μαΐου 1879, σ. 249.

η γαλλική Εθνοσυνέλευση ψηφίζει τη γενική αμνηστία. Στις 9 Νοεμβρίου 1880 η Λουίζ Μισέλ επιστρέφει από την εξορία και της γίνεται θριαμβευτική υποδοχή από τον παρισινό λαό. Η ίδια διαμαρτύρεται για αυτή την ιδιαίτερη μεταχείριση: « Δεν επιθυμώ, γράφει στους φίλους της, να γίνεται λόγος για το πρόσωπό μου, αλλά αποκλειστικά και μόνο για την κοινωνική επανάσταση και για τις γυναίκες αυτής της επανάστασης»²⁸.

Από δω και στο εξής η Λουίζ Μισέλ έχει μπει στο θρύλο. Ταυτόχρονα όμως έχει πολύ απομακρυνθεί από το Δάσκαλό της. Εκείνος έχει δεχτεί αλλεπάλληλα χτυπήματα της μοίρας στην προσωπική του ζωή. Πιστεύει όσο ποτέ άλλοτε στο Θεό και αγωνίζεται με ειρηνικά μέσα και με την κοινοβουλευτική του δράση για την πρόοδο και την ειρήνη. Εκείνη έχει ασπαστεί τις πιο ακραίες επαναστατικές θεωρίες που διαδίδονται ραγδαία σε Ευρώπη και Αμερική: την αθεΐα και τον αναρχισμό. Επικοινωνεί με τους αρχηγούς του αναρχισμού Κροπότκιν, Μπακούνιν, αλλά και με τους Ιούλιο Γκεσντ, Λισαγκαρέ κ.α. Διατρέχει ολόκληρη τη Γαλλία, μεταβαίνει στην Αγγλία, στην Ελβετία, σχεδιάζει ταξίδι στην Αμερική. Παντού κηρύσσει, ως νέος Ενζολοράς, την επανάσταση μέχρις εσχάτων και ευαγγελίζεται έναν κόσμο εντελώς καινούργιο πάνω στα ερείπια της παλιάς κοινωνίας.

Με τον Ουγκώ δε φαίνεται να έχει πια επαφές. Ο θάνατός του ποιητή τον Μάρτιο του 1885, τη βρίσκει στη φυλακή, όπου από το 1883 εξέτιε ποινή έξι ετών. Τον επικήδει επρόκειτο να εκφωνήσει ο Μαξίμ ντυ Καμ, δεδηλωμένος εχθρός της Κομμούνας. Η Λ. Μισέλ δημοσιεύει ένα ποίημα – λίβελλο, όπου καταγγέλλει αυτή την ιεροσυλία. Μετά από αυτό, οι αρχές υποχωρούν από το φόβο ότι θα προκληθεί λαϊκή εξέγερση και τον επικήδει εκφωνεί ο Αιμίλιος Ωζιέ.

Στις 3 Ιουνίου 1888 φθάνει στα χέρια της η μεταθανάτια έκδοση της ποιητικής συλλογής *Toute la lyre* (Ολόκληρη η λύρα) όπου δημοσιεύεται για πρώτη φορά και το ποίημα «Viro major». Ιδού τι γράφει στον Παύλο Μερίς που είχε την καλοσύνη να της το στείλει: «Κύριε Μερίς, πώς να σας ευχαριστήσω για τους δύο υπέροχους τόμους του Βίκτορος Ουγκώ, όπου βρίσκω, μέσα από το θάνατο, στίχους του Δάσκαλου υπερβολικά ωραίους για μένα, αλλά που ίσως κάποια μέρα γίνω αντάξιά τους. Σε απάντηση στους στίχους που μου έρχονται μέσα από τον τάφο, σας στέλνω μερικούς που είχα και εγώ απευθύνει στον Βίκτορα Ουγκώ μέσα από το θάνατο»²⁹. Αυτή είναι η τελευταία επικοινωνία της με τον αγαπημένο της Δάσκαλο.

* * *

28. L. Michel, *αυτόθι*, σ. 261.

29. «Aux mânes de Victor Hugo» βλ. X. de la Fournière, *ό.π.* σ. 226.

Τρεις ημέρες πριν από το θάνατό του, στις 19 Μαΐου 1885, ο Β. Ουγκώ σημείωνε στο ημερολόγιό του τις τελευταίες του λέξεις: «Αγαπώ θα πει δρω» («*Aimer c'est agir*»). Θεωρούμε πως, ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές αποκλίσεις και διαφορετικές μεθόδους δράσης, αυτές οι δύο έννοιες υπήρξαν ο γνώμονας της ζωής του Βίκτορ Ουγκώ και της Λουίζ Μισέλ. Η μακρά και επίπονη πορεία τους στον τόσο ταραγμένο αλλά και τόσο μεγαλειώδη 19ο αιώνα επαληθεύει τους στίχους που, στα είκοσί της χρόνια, του έγραφε με τόση βεβαιότητα:

«Άκουσε, Ολύμπιε, ο Θεός έφτιαξε τις ψυχές μας αδελφές
Και με μια πνοή έπλασε τις δυο μας καρδιές»
(«*Écoute, Olympio, Dieu fit nos âmes sœurs
et n'eut qu'un même souffle en créant nos deux cœurs*»)³⁰

Ο Βίκτωρ Ουγκώ και η Λουίζ Μισέλ υπήρξαν πράγματι δυο αδελφές ψυχές.

30. L. Michel, *Je vous écris de ma nuit*, σ. 531.